

ХРИСТІЯНСЬКИЙ НЕОПЛАТОНІЗМ НІКОЛАЯ КУЗАНСЬКОГО ТА ДЖОВАННІ ПІКО ДЕЛЛА МІРАНДОЛА: ТОЧКИ ПЕРЕТИНУ

Київський національний університет ім. Т. Шевченка, e-mail: goldenlights@mail.ru

Стаття присвячена проблемі формування метафізичного підґрунтя епохи Ренесансу.

Вступ

Італійський Ренесанс є складним та неоднозначним культурним феноменом, і ми знову й знову повертаємося до нього зі спробою дати йому інтерпретацію. Визначення Ренесансу, яке ми знаходимо в науковій літературі, завжди пов'язане перш за все з відродженням, або перевідкриттям Античності. Але, незважаючи на те, що авторів багатьох визнаних, великих творінь Ренесансу (живопис, архітектура, скульптура, література) надихнули саме класичні зразки античної культури, їх творчість аж ніяк не можна називати простою імітацією стародавніх зразків. Тим більше, що не лише Античність вплинула на вектор розвитку світогляду ренесансної людини. Вплив середньовічної християнської думки, художньої форми, наукових відкриттів є не менш відчутним, аніж вплив давньогрецької чи давньоримської культури. Ми стоїмо на позиції, відповідно до якої культура Ренесансу не може бути редукована ані до імітації Античності, ані до останньої фази Середньовіччя. Філософія XV століття, яка буде розглядатися в даній статті, виробила новий стиль, в якому можна виокремити елементи різних культур і епох, ідей Платона і досократиків, Діонісія Ареопагіта і Августина Аврелія, ідей Томи Аквінського і Ніколая Кузанського.

Італійська філософія XV століття знову вирішує проблеми, які ми вперше зустрічаємо ще в античній філософії. Але ці проблеми не можуть бути вирішені італійськими мислителями без звернення до традиції Середньовіччя, хоча в епоху Ренесансу і було розповсюджено твердження, що Середні віки – це Темні віки. Заглибившись у філософію Відродження, ми починаємо розуміти, що насправді для неї Середні віки ніколи не були «темними». Більше того, вплив Середньовіччя на епоху Ренесансу іноді стає настільки відчутним, що постає питання: рецепція і нове відкриття яких саме ідей відбувається в творчості того чи іншого ренесансного мислителя: ідей античного язичництва чи християнської теології?

Постановка завдання

Епоха Відродження залишила нам чимало загадок і таємниць, розкриття яких ще попереду. Серед цих загадок є немало таких, що стосуються суто філософських проблем, історії розвитку філософських ідей. Звичайно, ці загадки скоріше можна не розкрити, а проінтерпретувати, але навіть вдала інтерпретація, сподіваємося, може пролити світло на певні аспекти означеної епохи. Отже, в даній статті ми розглянемо вчення двох представників філософії XV століття – Ніколая Кузанського та Джованні Піко делла Мірандола.

Хоча варіативність інтелектуальних захоплень Джованні Піко – мислителя Флорентійської Платонівської Академії, ускладнює розуміння сенсу його філософії, ми спробуємо показати, що формування філософських ідей Джованні Піко відбувалося у векторі, який був заданий гуманістичними ідеями Ніколая Кузанського. І в філософії Кузанця, і в філософії Піко знаходимо ідеї *coincidentia oppositorum* та *docta ignorantia*, які у вченнях обох мислителів стають центральними. Але у Піко слід уважно читати між рядками, щоб помітити схожість вироблених ним принципів із принципами Ніколая Кузанського. Це є важливим, адже тоді філософія Ренесансу XV століття відкриється дещо в іншому ключі і можна побачити, наскільки сильно вона була інспірована ідеями Середньовіччя. Спробуємо висвітлити, наскільки філософія ренесансного неоплатоніка Джованні Піко залежала від ідей Ніколая Кузанського. В більш широкому сенсі це означає: подивитися на епоху Ренесансу із суто філософської точки зору, виявити її метафізичне підґрунтя. Подискутуємо із сучасним німецьким дослідником Е. Кесслером, який вважає, що «філософія Ренесансу не унаслідувала від своїх попередників ніякого готового підґрунтя, ніякого фундаменту, на якому можна було б побудувати нову філософську систему; залишившись один на один з усіх боків із темним світом, мусила вона напомацки намагатися шукати нову опору, яка дуже часто була лише тимчасовою» [1, с. 14]. Отже, через розгляд означеної в назві статті проблеми спробуємо виявити філософські аспекти формування того підґрунтя, про яке говориться у вищенаведеної цитаті, а отже, по-іншому оцінити історичне значення Ренесансу як епохи.

Основна частина

Ніколай Кузанський (1401-1464) завжди посідав в історії філософської думки особливе місце. Справді, рідко трапляється так, що мислитель хронологічно перебуває в одній епосі, а ідеї репрезентує такі, що не тільки випереджають час, а й навіть корегують розвиток філософських ідей у майбутньому. Ніколай Кузанський – саме такий філософ, адже йому довелося поєднати життям і мисленням Середньовіччя й Відродження. Хоча можна сказати, що цю «межу епох» частково творив і він сам: своїми новими не тільки філософськими, а й природничо-науковими ідеями. Адже Кузанець здійснює єдиний у своєму роді синтез ортодоксальної християнської філософії, неоплатонізму та найновіших тенденцій гуманістичної думки. Він виробив нам оригінальну теорію пізнання, поклавши в її основу принцип «ученого незнання». В її рамках він

стверджує богоподібність людського розуму та його здатність пізнати Абсолют не тільки через скінчені матеріальні речі, але й через розуміння непізнаності самого Абсолюту. На цьому принципі Кузанець будує своє вчення і про «збіг протилежностей», тобто збіг абсолютного та відносного, «мінімуму» й «максимуму»: «...на прикладі трьох волхвів він хотів показати, що всередині множинності голосів існує один спільний основний тон – concordia» [2, с. 23].

Джованні Піко делла Мірандола (1463-1494) – представник філософії італійського гуманізму XV століття. Зазвичай його ім'я асоціюється з діяльністю Флорентійської Академії, хоча філософський світогляд Піко сформувався ще до Академії (остання була найважливішим етапом розвитку його ідей). У 14 років він був уже слухачем лекцій з канонічного права в Болонському університеті, а також глибоко засвоїв середньовічну філософську традицію під час навчання в Падуї (в якій, до речі, свого часу навчався і Ніколай Кузанський). Загалом, до кола інтересів Піко входили десятки, якщо не сотні різноманітних філософських, релігійних, езотеричних учень, часто суперечливих (це ніколи не лякало Піко). Але всіх їх Піко об'єднує навколо єдиного центру, єдиного принципу, який базується на оригінальному баченні історії ідей. Він вважає, що філософські висновки, отримані розумом та зміст божественного одкровення узгоджуються між собою, перебувають у гармонії. Для Піко це узгодження втілюється в історії думки. Він вважав давньогрецьку та християнську філософію розгортанням лише однієї первинної філософії – благочестивої філософії – *philosophia pia*. По суті ідея, яку пропонує Піко, є варіантом *concordia* Кузанця. Але якщо для Кузанця точкою згоди є божественний Абсолют, то для Піко – це і благочестива філософія.

Ніколай Кузанський та Піко, на думку англійського дослідника П. Міллера, «репрезентували толерантний еkleктизм, відкрите, рецептивне відношення до давньої філософії та релігії. Як було зазначено вище, така точка зору має абсолютно визначене метафізичне та історичне підґрунтя: вони вірили, що змісти цих різноманітних учень були в початковому узгодженні і що тривале релігійне одкровення проходить крізь умовну розрізненість людських культур» [3, с.10]. Ми погоджуємося з цим твердженням, хоча й із певним зауваженням. Учення Кузанця важко назвати еkleктичним. Адже еkleктика, як правило, передбачає неструктуроване, хаотичне вчення. Цього немає у Кузанця, який був таким же уважним математиком, як і філософом. А ось стосовно еkleктичності вчення Піко, то тут на перший погляд усе, що бачимо неозброєним оком, є еkleктикою. Проте це здається лише на перший погляд. У Піко є власний інтелектуальний центр, навколо якого обертаються всі його ідеї. Зміст цього центру наведений у цитаті Міллера: віра в те, що існує початкова єдність змістів усіх філософських та релігійних учень.

Почнемо порівняння з короткого огляду теоретичних засад філософії Ніколая Кузанського і Джованні Піко делла Мірандола. Раціональному обґрунтуванню теологічних істин у душі «сум» Томи Аквінського, самовпевненому знанню про Бога та світ Ніколай Кузанський протиставляє концепцію «вченого незнання», яке є нічим іншим, як відмовою від пануючої в богословській думці католицького Середньовіччя «позитивної» теології. Єдиним можливим способом осягнення Бога є так зване апофатичне (або негативне) богослов'я, сутність якого розкривається у трактаті „Про вчене незнання”: «...стверджувальні імена, які ми приписуємо Богу, його безмежно применшують... Вони привласнюються йому завжди з огляду на щось, що зустрічається серед його творінь, оскільки ж усе часткове, окреме, таке, що має протилежність, може підходити Богу тільки з крайнім применшенням його, стверджувальні визначення у відношенні до нього є порожніми» [4, с. 89].

Для Кузанця Бог є перш за все чистою можливістю (*posse*) буття, або, як він сам говорить, можливістю становлення (*posse fieri*). Ця неперервна активна можливість пронизує собою всю божественну стихію буття, а божественне буття і є для нього нічим іншим, як *possest*, тобто як *posse est*, як те, що є одночасно і буттям, і активною можливістю буття. Це роз'яснюється Ніколаєм Кузанським в окремому творі «Про буття-можливість», яке латинною звучить саме як „*De possest*“. Лосєв наголошує, що цей термін Кузанця слід перекладати саме як «буття-можливість» (а не «буття можливості»), тому що для філософа буття і можливість – суть одне й те саме: «...там, де можливість є буття, міститься будь-яке творіння, яке може бути приведенне з небуття в буття, і там воно є самою можливістю-буттям» [5, с.152]. «Можливість-буття» є характерним для Бога, для Єдиного, але не для його творінь. Бог трактується Кузанцем як нескінченно єдиний початок і разом з тим як прихована сутність усього: «Абсолютний максимум перебуває в повній актуальності, будучи всім, чим він може бути, і з тієї ж причини, з якої він не може бути більшим, він не може бути і меншим: адже він є всім тим, що може існувати» [4, с. 54].

Джованні Піко делла Мірандола в трактаті «Коментар до канцони про любов Джироламо Бенів'єві» визначає, що, відповідно до центральної думки платоніків, кожне творіння має буття в трьох видах: буття каузальне (*essere causale*), буття формальне (*essere formale*), буття партиципальне (*essere participato*). З усіх трьох видів найдосконалішим видом є буття каузальне. Виходячи з того, що в Богові міститься досконалість, платоніки вважають, що в ньому міститься саме каузальне буття. Тому вони стверджують, що Бог не є сутністю, але причиною будь-якої сутності. Так само вони стверджують, що Бог не є інтелект, але джерелом і початком будь-якого інтелекту [6, с.266].

Світ речей виникає з «хаосу» – матерії, яка з початку сповнена всіма формами, що перебувають в її надрах у змішаному та недовершеному стані. «Від першого розуму походить чуттєвий світ, який є образом та подобою світу інтелігібельного. Оскільки зразок, в наслідуванні якому створений цей світ, є найдосконалішим серед творінь, то, значить, і світ є настільки досконалим, наскільки дозволяє його природа» [6, с. 269], – пише Джованні Піко. Він вважає, що світ одухотворений досконалою душою. Бог

виявляється в світі як єдність у множинності, як міститься в недосконалості світу його глибока внутрішня досконалість, як його справжня сутність: «Бог є все, – вказував Піко в трактаті «Про суще та єдине», – і в найбільш переважному та досконалому образі. Цього б не було, якби Він не містив у собі досконалість усіх речей до такої міри, що заперечується будь-яка недосконалість, властива речам» [6, с. 291].

Характерною категорією, під яку Піко підводив своє вчення про Бога, світ та людину, є категорія символічної думки. Він більше не прагне показати множинність як похідне від Єдиного, він розглядає множинність скоріше як вираження, образи, символи Єдиного, а завжди наголошував, що справжня любов до Бога є любов'ю інтелектуальною, адже тільки завдяки інтелекту відкривається справжній універсум. Він прагне доповнити чисту думку інтуїтивним видом знання (пригадаємо, що у Ніколая Кузанського найвищим видом знання також є інтуїтивне знання), але наголошує, що все одно ми ніколи не зможемо висловлюватися про Бога адекватно й правильно, а всі наші визначення – це лише метафори.

Ми бачимо схожість думки Кузанця та Піко, хоча наведені міркування не доводять, що останній щось запозичив у першого. Але вищесказане дає змогу побачити, що існують схожі елементи вчень у Кузанця і Піко. А це вже означає, що в епоху Відродження онтологічні питання все-таки бралися до уваги і вирішувалися. Власне, саме звернення представників флорентійського неоплатонізму до онтологічної проблематики стало спробою створити метафізичне підґрунтя для Відродження. Воно було означене саме через полеміку Ренесансу із середньовічним світоглядом, полеміку вільної людської індивідуальності проти сухості та формалізму схоластичного типу мислення.

Ми підійшли до важливого аспекту порівняння ідей Кузанця та Піко, а саме до антропологічного аспекту. Адже спрямованість Ренесансу на дослідження людини та можливостей її творчого потенціалу ми знаходимо вже в Ніколая Кузанського. Якщо його онтологічні міркування відкриваємо ще у площині середньовічного мислення, то антропологічні ідеї вже мали зовсім нову, гуманістичну забарвленість. Отже, ми можемо зробити припущення, що метою майже всіх умоглядних побудов Кузанця було не що інше, як створення нового образу людської особистості на ґрунті нових уявлень про Бога та світ.

Цей скромний «простець» прагнув пізнати те, що дало життя Всесвіту, кожній речі в ньому і вдихнуло життя в кожну людину, наділивши її безсмертною душею: «Благословенний Господь, який скористався мною, абсолютно неосвіченою людиною, як знаряддям, щоб розкрити тобі очі розуму, щоб побачити його з чудесною легкістю у той спосіб, яким він сам себе виявив у тобі» [5, с. 384]. Втім процес пізнання є нескінченним, як нескінченними є абсолютний максимум, ряд натуральних чисел, пряма лінія. І дивлячись на цю нескінченність, людина може лише з подивом та захопленням констатувати своє незнання, яке тим не менш має бути не сліпою неосвіченістю, а станом, коли людина постійно перебуває у пошуках і постійно вчиться. Ми ніколи не знайдемо в творах Кузанця схоластичної сухості та методичності, не знайдемо суто раціональних доведень існування Бога в стилі Томи Аквінського чи Іоанна Дунса Скотта, адже Кузанець уже не є схоластом. Він пориває зі схоластиком по духу. Його твори – не настанови авторитетного вчителя своїм нерозумним учням, а дружні діалоги, які ведуться між людьми, що так палко прагнуть пізнати приховану сутність речей. Він переконаний: Бог існує. Але що про це може знати *людина*? Ракурс погляду на стосунки Бога, світу та людини змінюється. Можливості Бога – безмежні, його природа – досконала, він – Абсолют. І це не потребує доведення, це доводилося до Кузанця мільйони разів протягом майже тисячі років у трактатах християнських мислителів. Але... ким поряд із цим Богом є людина? Які її можливості і яка її природа? Ці питання більше за все захоплюють Кузанця й тому ми логічно переходимо, можливо, до найцікавішої складової вчення Ніколая Кузанського, до душі та серця цього вчення – до його антропології.

Кузанець проголошує в трактаті „Про вчене незнання” те, що згодом стане гаслом усієї культури Відродження: «В жодному індивіді начала індивідуалізації не можуть поєднуватися в тій же гармонійній пропорції, як в іншому: кожен у собі єдиний і в можливій для нього мірі досконалий» [4, с. 146]. Людина «має силу» розгортати з себе все в колі своєї сфери, все створювати з власної потенції, створювати, як говорить мислитель, «з потенції свого центру». А ось тут слід виділити останні слова, адже саме в них закладена ще одна фундаментальна інтуїція, яку Ніколай Кузанський залишив Відродженню: людина здатна творити з власної потенції. Саме цим вона подібна до Бога, серед інших створінь людину вирізняє здатність творити так, як Бог. Але тільки в межах своєї творчості людина не є таким «*possest*», яким є Бог: «Вона не виходить за свої межі, коли творить, але, розгортаючи свою силу, досягає самої себе; і вона не створює чогось нового, але встановлює, що все створене нею при розгортанні заздалегідь уже було в ній самій...», – пише Ніколай Кузанський у творі «Про припущення» [4, с. 260]. Цими міркуваннями він робить суттєвий крок уперед: він бачить шлях до обожнення людини не в містичному спогляданні, а в творчій діяльності розуму. Тобто уподібнення до Бога є можливим лише через пізнання світу. На думку німецького дослідника спадщини Ніколая Кузанського К. Флаша, саме уявлення Кузанця про переваги людини над іншими істотами, про її богоподібність мали найважливіші наслідки в майбутньому. Говорячи це, дослідник має на увазі твір Джованні Піко делла Мірандола «Про гідність людини», про який він пише: «В цьому творі багато істориків бачать найкраще теоретичне вираження самовпевненості Ренесансу. Тут оспівується людина: вона як особливе створіння не отримала ніякої фіксованої сутності; вона сама може сформувати свою сутність: вона може бути Богом, ангелом чи дияволом» [2, с. 47].

Джованні Піко делла Мірандола виражає свою згоду з існуючими уявленнями та аргументами на користь переваги людської природи над іншими створіннями: «Людина є посередником між усіма створіннями, близькою до вищих та господарем над нижчими... Гіменей, що стоїть ненабагато нижче від ангелів, за

свідченням Давида...Все це є значущим, але не це головне, що заслуговує найбільше захоплення» [7, с.248]. Коли Бог створив світ, він захотів, щоб його творіння, пронизані красою, хтось оцінив. І Бог створив людину, але оскільки всі сфери були вже досконаліми і завершеними в своєму творінні, Бог встановив, що «щоб той, кому він не зміг дати нічого власного, мав спільне з іншими все, що було властивим окремим творінням» [7, с.249]. Як зазначає Лосєв, «під усім цим крилося у Піко достатньо розширене уявлення про людську особистість, без чого, звичайно, важко було й уявити собі доступність людині всіх таких всесвітньо-історичних узагальнень» [8, с.345].

На думку Кассірера, Джованні Піко не шукає схожості людини та світу. Навпаки, він у межах цієї схожості поза будь-якими упередженнями намагається показати *відмінність*. Вона і є тим, що забезпечує людині таке особливе, привілейоване становище в матеріальному та духовному світі. На відміну від інших створінь, своїм моральним станом людина зобов'язана лише самій собі. Це є фундаментальною ідеєю антропології Піко. В.В. Бібіхін висловив думку, що «трактат Мірандоли «Про гідність людини» спирається на III книгу «Науки незнання» [9, с.389]. Здавалося б, на перший погляд, третя книга «Про вчене незнання» Кузанця присвячена особистості Христа. Піко ж Христа згадує лише кілька разів у незначних місцях «Промови про гідність людини». Але в трактаті є інші моменти, алюзії, що наводять нас на думку про те, що Джованні Піко, якнайменше, був хоча б ознайомлений із творами Кузанця: «Ми переконані сьогодні, що він знав мислителя із Кузи. Я не кажу, що Піко лише повторив Кузанця. Але без нього Піко не міг розвинути власні нові ідеї» [2, с. 47], – такої думки притримується К. Флаш, як і його великий попередник Е. Кассірер, який одним із перших висунув думку про теоретичний вплив Кузанця.

Звернімося до ідеї «філософського миру», ідеї примирення мислителів усіх країн та напрямів. Піко стверджує, що всі переконання різноманітних мислителів ґрунтувалися на універсальності Логосу, який є доступним для будь-якого розуму. Він шукав примирення між ісламом та християнством. А хіба не цього прагне Кузанець у своїх творах «Про узгодження віри» та «Спростування Корану»? І тим не менш, Джованні Піко не робить посилань на них у жодному своєму творі, навіть на Кузанця. Це є дивним на фоні його наступних слів: «Оскільки треба торкнутися всіх доктрин, щоб не здавалося, нібито я захищаю одну та зневажаю інші, запропоновані питання в сукупності повинні опинитися численними, навіть якщо зовсім мало сказати по кожному з них» [7, с.259]. Джованні Піко перераховує багато різних імен, але серед них немає імені Ніколая з Кузи. А ось далі наштовхуємося на абзац, в якому Піко проголошує, що серед усіх вільних мистецтв та уможлидних наук найбільш божественною є наука про число: «В надії, що після довгих безсонних ночей мені вдалося оволодіти піднесеною арифметикою, я й обіцяв, усвідомлюючи небезпеку такої справи, публічно відповісти за допомогою математики на 74 питання, які вважаються головними серед тез про природу та Бога» [7, с.261]. На нашу думку, тут можна побачити зв'язок даного твердження флорентійського мислителя з філософією Ніколая Кузанського, і відчуті вплив ідей Кузанця на спосіб мислення Піко. Кассірер вважає, що принципова різниця між Піко і Кузанцем полягає в тому, що ті принципи, які Кузанець застосовував до природи, Піко застосовує до специфічно людського світу – світу історії. Головна ідея тут перенесена, в певному сенсі, зі сфери простору в сферу часу [див. 10, с. 247]. Як у просторі жодне місце не має переважної цінності над іншим і кожне з тим же правом (або з його відсутністю), може вважатися центром світу, так і різні моменти в часі є еквівалентними один одному. Міркувати про те, що є природою людини і в чому полягає її особлива гідність можна буде, тільки якщо ми відмовимося від фіксованих часових відмінностей. У такому «загальному баченні» вперше відкривається повне значення людської свободи.

Висновки

Епоха Відродження – це перш за все великий проект освіти та виховання особистості, для якого потрібно було створити нове метафізичне підґрунтя. Ідеї, які розроблялися Джованні Піко делла Мірандола, незважаючи на всю, здавалося б, заплутаність та безсистемність його вчення, були важливими кроками на шляху суто філософського обґрунтування гуманізму. На процес формування цих ідей, вочевидь, суттєво вплинув Ніколай Кузанський. Основні положення та принципи його вчення інтерпретувалися й перероблялися представниками Флорентійської Академії, зокрема Джованні Піко, хоча це і не можна назвати прямим та відкритим наслідуванням. У даній статті ми відійшли від типового розуміння Відродження як епохи, яка розглядала людину лише в етичному або естетичному вимірі, і сконцентрувалися на філософському підґрунті означеної епохи і нових антропологічних можливостях, що випливають з дослідження її світоглядної парадигми. Ми виявили, що між Кузанцем та Піко, насправді, існує зв'язок, який прослідковується на рівні онтологічних і антропологічних ідей мислителів. Ми можемо звинувачувати Піко в відсутності послідовного відтворення ідей Ніколая Кузанського і схильні вважати, що перед нами вдала інтерпретація ідей одного талановитого філософа іншим. Точки їх перетину ми бачимо й у прагненні мислителів толерантно ставитися до будь-яких філософських та релігійних учень (ідея *concordia* та *philosophia pia*), і в проголошенні людини божественною істотою, яка сама творить власну сутність та має грандіозні можливості й сили навіть перетворювати навколишній світ.

Список літератури

1. *Eckhard Kessler* Die Philosophie der Renaissance. Verlag C. H. Beck oHG, München, 2008.
2. *Kurt Flasch* Nikolaus von Kues in seiner Zeit. Philipp Reclam jun. GmbH & Co., Stuttgart, 2007.
3. *Paul J. W. Miller* Introduction/ Pico della Mirandola On the Dignity of Man. Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/Cambridge, 1998.
4. *Николай Кузанский*. Сочинения в 2-х томах. Т.1. – М.: Мысль, 1979.– 488 с.

5. *Николай Кузанский. Сочинения в 2-х томах. Т.2.* – М.: Мысль, 1980.– 471с.
6. *Джованни Пико делла Мирандола* Комментарий к канцоне о любви Джироламо Бенивьези//Эстетика Ренессанса: Антология. В 2-х т. Т.1. – М.: Искусство, 1981. – 495 с.
7. *Джованни Пико делла Мирандола* Речь о достоинстве человека //Эстетика Ренессанса: Антология. В 2-х т. Т.1. – М.: Искусство, 1981. – 495 с.
8. *Лосев А. Ф.* Эстетика Возрождения. М.: Мысль, 1978. – 623 с.
9. *Бибихин В. В.* Николай Кузанский (1401-1464)// Эстетика Ренессанса: в 2-х т. М.: 1981. Т.1. – 495 с.
10. *Кассирер Э.* Избранное: Индивид и космос. М.; СПб.: Университ. книга, 2000. –654 с.